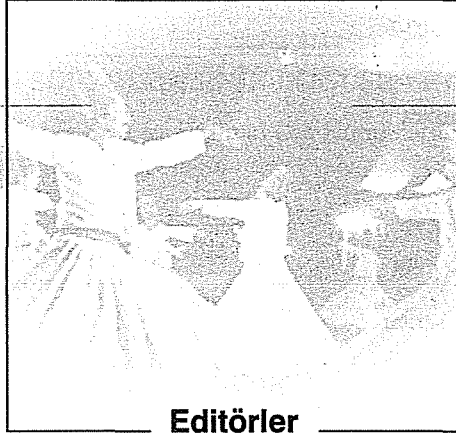

din sosyoloji

EL KİTABI

Editörler
Niyazi Akyüz
İhsan Çapcıoğlu

Ankara 2012

DİN SOSYOLOJİSİNİN KONUSU

Zeki Arslantürk

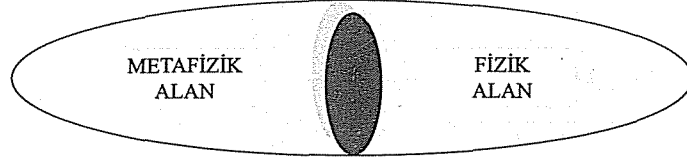
1. Din Sosyolojisinin Konusu

Din Sosyolojisi tanımlamasına dikkat edilecek olursa, burada iki kavram arasındaki ilişkinin vurgulandığı görülür: Din ve Sosyoloji.

Kavramlar, insanın varlıklar (nesne, olay/olgular) üzerinde düşünme yoluyla ürettiği düşünceler (semboller)'dir. *Sosyoloji, sosyal varlık alanı ile ilgili insanın ürettiği bilimsel bilginin, din ise, aşkın varlıkla/larla insanın kurduğu ilişkinin insan/lardaki tezahürüdür. Din Sosyolojisi ise, din olgusu ile toplum arasındaki ilişkiden doğan olay/olguların bilimsel olarak anlama ve açıklamasından doğan bilimsel disiplinin kavramsal adı (sembolü) olmaktadır.*

Bilimleri birbirinden ayıran kesin sınırlar yoktur. Özellikle bütün sosyal bilimler sosyal gerçekliği kendilerine konu edinmelerine karşılık, bu alan üzerinde ilgilerini topladıkları odak noktaları ayrı ayrıdır (Bilgiseven, 1980: 3). Bilimlerin bağımsızlığının ölçüsü, kendilerine özgü konuları ve metodlarıdır. Bu nedenle Sosyoloji ve Din Sosyolojisini tanımlayabilmek ve ilgi alanını belirleyebilmek için, diğer bilimlere göre ilgi alanlarını ve metodlarını bilmek gerekir. Bu nedenle bu bölümde sosyolojinin ve Din Sosyolojisinin konusunun ne olduğunu ele alacağız. Ancak bu bağlamda şunları hatırlamamızda yarar vardır:

- ❖ İnsan düşüncesine konu olması bakımından evren, *fizik alan ve metafizik alan* olmak üzere ikiye ayrılır:

- ❖ Metafizik alan, felsefe ve dinin konusudur. Fizik alandan hareketle (Felsefe) ve dinlerin bildirmesi ile bilinir. Bunlar da bilgidir. Ancak sonuçta ya düşünmenin ürünü ya da inancın tezahürleridirler. Doğruluk veya yanlışlıkları kesin deney olan ölümle test edilebilir. Ölüm deneyinin ise geriye dönüşümü ve tekrarı yoktur.
- ❖ Bilimin konusu ise fizik alandır. Fizik alan, insan tarafından gözlenebilir ve hakkında gözlemlerle düşünce üretilebilir alandır.

Demek ki felsefe düşünme, din ise bir inanç sistemidir. Her ikisi de insanda bir bilgi oluşturur. Ancak bu bilgiler insanlar arasında paylaşılmadıkları ve ortak bir yapı oluşturmadıkları sürece kişiye özgü kalırlar.

Genel anlamda Sosyoloji ve özel anlamda Din Sosyolojisi her şeyden önce insanla ilgili bilimlerdir. Ancak, tek bir insanın davranışları ve dinin tek bir insandaki inanç tezahürleri sosyoloji ve din sosyolojisinin konusu değildir. Sosyolojinin ve din sosyolojisinin ilgi alanı, bu tezahürlerin, en az iki kişi arasındaki kalıplaşmış; tripleşmiş ve modelleşmiş şekilleridir.

Toplumsal varlık, insanların organizasyonundan (sosyal gruplardan) ve sosyal davranışlardan oluşan bir sosyo-kültürel yapı oluşturur ve bu yapı da bir sistem özelliği taşır.

Din sosyolojisinin konusu, bir sistem özelliği taşıyan toplumsal yapının parçaları arasına din olgusu dahil edildiğinde, bu parçalarda, parçalar arasında, parçalarla bütün (topyekün toplumsal yapı) arasındaki ilişkiden doğan toplumsal olay ve olgulardır.

J. Wach'ın tanımıyla ifade edersek: *Din Sosyolojisinin görevi, birbirlerine nispetle din/lerle toplumun karşılıklı bağıntısını araştırmak ve ortaya koymaktır. Demek ki Din Sosyolojisi, tarihte ve halde mevcut dinlerin veya mezheplerin toplumsal gruplara göre ilişkilerini mümkün merteye ve eksiksiz olarak araştırır* (Wach, 1931: 479-494).

2. Sosyoloji ve Din Sosyolojisi İlişkisi

Dikkat edilecek olursa, yukarıdaki anlatımlarda din sosyolojisini hep sosyoloji ile birlikte kullandık. Maalesef biz bunu hep yapacağız.

Nasıl ki bir binanın inşaatı için belli bir arsaya, gerekli malzemeye ve mimar-mühendis ve müteahhide ihtiyaç varsa, din sosyolojisinin sosyolojiden ayrı (bağımsız) bir bilim olabilmesi için kendine özgü konu ve metodolojiye kavuşması gerekir. Bu görev de din sosyologlarına düşmektedir. Aslında birilerinin şöyle düşünmesi mümkündür: *Din sosyolojisi adı altında sosyolojiden ayrı bir bilime ihtiyaç var mıdır?*

Bilimlerin tarihine baktığımız zaman hepsi de belli ihtiyaçlar doğdukça tedvin ve inşa edilmişlerdir. Nitekim sosyoloji de felsefeden feodal toplum yapısının yıkılması ve yeni toplumsal yapıya ihtiyaç sebebiyle tedvin ve inşa edilmiştir. Aynı şekilde felsefe için de durum böyledir. Sistematik düşünme ihtiyacının ortaya çıkması felsefeyi doğurmuştur. Bu da Grekler dönemine rastlar. *Aristoteles'in Mantık'ı* tedvini sistematik felsefi düşünmenin başlangıcı olmuştur.

“Sosyoloji” adının, Fransız sosyal felsefecisi Auguste Comte (1798–1857) tarafından konulmasına karşılık, sosyal olaylar üzerine düşünme geleneği çok daha eskilere gider. Kabil’in Habil’i öldürmesi bir sosyal olaydır. Babaları Âdem bu olayın nedenleri üzerinde herhalde düşünmüştür. Ancak sosyal olaylar üzerine sistematik düşünme bundan farklı bir şeydir. Bizim burada kastettiğimiz sistematik düşünmedir.

Batı’da sosyal olaylar üstüne düşünme geleneği felsefe kökenlidir. Her filozof içinde bulunduğu toplumun şartlarına göre sosyal olaylarla ilgilenmiştir. Ancak sosyolojinin felsefeden ayrı bağımsız bir bilim olabilmesi için sosyal olaylarla ilgilenmek, diğer bir ifade ile konu yeterli değildir. Bir disiplinin bağımsız olabilmesi için kendine özgü bir metodunun da olması gerekir. Felsefenin sosyal olayları, düşünme metodu ile incelemesine karşılık, sosyal realite düşünmenin dışında kendi dinamikleri çerçevesinde vardır ve bu nedenle düşünmenin dışında başka metotlara ihtiyaç gösterir.

Sanayi çağı ile toplum çarkları da baş döndürücü bir hızla dönmeye başlar. Ortaçağın geleneğe dayalı alışılmış düzeni değişir, altüst olur. Avrupa’da eski toplum düzenlerinin yıkıldığı, yeni yeni meselelerin ortaya çıktığı, insanlık tarihinin eskiye nazaran tanınmayacak yeni bir dönemi başlar. Bu dönemde toplum ve insanlığın “nasılı”, “niçini”, “nereden geliyoruz” ve “nereye gidiyoruz”u üstüne düşünme ve incelemeler yoğunluk kazanır (Sorokin, 1972: 9). Bu çabalar sonunda, sosyal olaylar üstüne düşünme

geleneği felsefeden ayrılır ve bu ayrılma yeni bir bilimin doğmasını sağlar. Auguste Comte bu yeni bilime “sosyoloji” adını verir.

Sosyoloji felsefeden ayrılırken din-toplum ilişkisini içeren konuları da kendi şemsiyesi altına almış, felsefeye ise dinin mahiyeti ve tanrı sorununu bırakmıştır. Ancak felsefe yeni bir yol izlerken dine karşı pozitivist ve ateist bir tutum oluşturur. Tanrı inancının insanlar için bir sorun oluşturduğu ve düşünmenin merkezinden çıkarılmasının gerektiği sonucuna varan akımlar doğmasına sebep olmuştur. Daha açık bir ifade ile düşüncede, tanrının yerini bilim alır. Herkesi değilse bile çoğunluğu bu düşünce sistemi etkiler. İnsanlar yönlerini dine değil insana çeviriler; hümanizm dinin yerini alır. Kovan gitmiyor, tutsan problem oluşturuyor. Her iki halde de din yine de insanları, özellikle düşünürleri meşgul ediyor.

Dinin mahiyeti tartışmaya açık bir alan değildir. En azından dindar tarafından tartışılmaz. Ancak aydınlanma çağı ile dinin hem mahiyeti ve hem de fonksiyonları sorgulanmaya başlanır. Kimileri mahiyeti etrafında bağlularını ve ilişkiler sistemini, kimileri de dinin toplumsal fonksiyonlarını araştırma konusu yapar.

Batı toplumu sıkıntılıdır. Bu sıkıntıya neden aranır. Bu nedenler arasında din de sorgulanır. Ancak yeni oluşacak toplumsal yapıda dine bir yer bulmak da gerekmektedir. Din yeni toplumsal yapıda yer almalı mıdır? Yer alması gerekiyorsa niçin ve nasıl? Buna karar verebilmek için geçmişi, hali ve geleceği içeren felsefeden ayrı bilimsel araştırmalar yapılır. Bu araştırmacılar din sosyolojisinin öncüleri olurlar.

Sürecin devamında dini hem mahiyeti ve hem de fonksiyonları açısından ele alan, daha açık bir ifade ile modernizmin tatmin edemediği insanların yeniden dine ve mistisizme yönelmelerini açıklamak isteyen sosyologlar ekolü oluşur. Genelde bu grup din adamı veya din bilimcidir; dindardır, din tarihçisidir, din antropologudur veya papazdır. Orijinleri ne olursa olsun, ele aldıkları konu/konular din ve toplum ilişkisi; din sosyolojisidir.

Batı toplumları genelde Hıristiyan’dırlar. Din sosyolojisi söz konusu olduğunda, geliştirilen teoriler Hıristiyanlığın özel yapısı ile bu toplumların ilişkisinden doğan durumlara ilişkin olması bu bilimin genellemeci özelliğine aykırı gözükse de (geçerlik ve güvenilirlikleri Hıristiyan toplumları için olsa da) din-toplum ilişkileri bağlamında diğer toplumlar için model olamayacakları anlamına gelmez.

Dinsiz insan vardır, ancak, dinsiz toplum yoktur. Din sosyolojisi adına geliştirilen yaklaşımlar, din sosyolojisi ile meşgul olanlara, hem kendi toplumlarındaki din-toplum ilişkileri ve hem de bilimsel genellemeler yapmalarına imkân verecektir.

3. Din Sosyolojisinin Ana Konuları

İnsanın olduğu yerde sosyallik de vardır. Ancak insanın her özelliği sosyolojinin konusu değildir. Veya ana konusu değildir. Buna karşılık pratikte şunu söyleyebiliriz: Sosyolojinin konuları dinle ilişkilendirildikleri zaman din sosyolojisinin konularını meydana getirirler.

Bütün varlıklar gibi, her varlık kendi içinde bir bütün, başka parçalarla ilişkilendirildiğinde ve bu ilişkilendirilmeden bir bütün doğuyorsa kendisi bu bütünün parçasıdır. Sosyoloji ve Din Sosyolojisini bir sistem bütünlüğü içerisinde ele aldığımızda şu parçaları konu edinmemiz gerekir. En azından bizim sistematığımız böyledir:

- ❖ Din sosyolojisinin konusu
- ❖ Din sosyolojisinin tarihçesi
- ❖ Din sosyolojisinin metodolojisi
- ❖ Sosyal süreçler ve din sosyolojisi
- ❖ Mikro din sosyolojisi
- ❖ Makro din sosyolojisi
- ❖ Din sosyolojisi teorileri

Nitekim bu sistematik, bizim “Sosyoloji” adlı kitabımızda da takip ettiğimiz usuldür. Değiştirdiğimiz “Sosyoloji” yerine “Din Sosyolojisi” kavramlarını koymamızdır. *Zira, madem ki sosyolojinin konusu insan ve davranışlarıdır ve din de insan için bir sosyal realitedir, o halde sosyolojinin insan davranışlarını konu edindiği yerde din de olacaktır.*

15

3.1. Davranış Bilimi Olarak Din Sosyolojisi

Bir varlığı tanımlayabilmek için o varlığı kendi dışındaki varlıklardan ayırt etmek lazımdır. Bu da tanımlanacak varlığın temel özelliklerini belirtmekle mümkün olur. Felsefe tarihinde insanla ilgili tanımlarda insanı diğer varlıklardan ayıran beş temel özellik zikredilir. Bunlar:

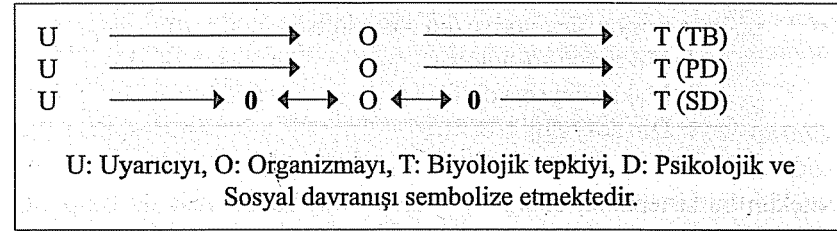
- ❖ Akıl
- ❖ Düşünme
- ❖ Konuşma
- ❖ Alet yapma (alet kullanma değil)
- ❖ Sosyal hayat sürmedir.

Bunlara insanın *inanma* özelliğini de katmak gerekir. Zira insanın olaylara, objelere karşı insan olma özelliğinden doğan negatif veya pozitif eğilimleri mevcuttur. Zaten Sosyal Psikoloji de bu eğilimleri tutum başlığı altında

inceler. Eğer tutumlar aşkın bir varlık veya kutsal bir varlığa (bu varlığın real veya irreal olması önemli değildir, önemli olan insanın bu varlığı algıladığının şuurunda olmasıdır) iman şeklinde tezahür ederse bu ilişkilerden din olgusu doğar.

Aslında bunların hepsi, sonuçta, düşünmenin ve aklın fonksiyonlarıdır. Bu nedenle insan düşünme ve akıl sahibi olma özelliği ile diğer varlıklardan ayrılır. Bu anlamda sosyolojinin ilgi alanına, düşünen ve akıllı varlık olan en az iki insanın, karşılıklı davranışları girmektedir. Din Sosyolojisinin konusuna da bir dine mensup olan *dindarın (akıl sahibi) davranışları* ve bu *dindarlık davranışları ile toplum ilişkisinden doğan yapısallaşmış davranışlar* girmektedir.

İnsanda biyolojik, psikolojik ve sosyal olmak üzere üç tür davranış gözlenmektedir. Bunu U—O—T formülü ile şu şekilde ifade edebiliriz:

Sosyal davranış (SD), biyolojik tepki (BT) ve psikolojik davranıştan (PD) farklıdır. Bir davranışın sosyal davranış haline gelebilmesi için fertten çıkıp fertler arası sürekli ve düzenli bir yapı kazanması lazımdır. Yani biyolojik ve psikolojik davranış ferdi olduğu halde sosyal davranış en az iki fert arasında gerçekleşen davranıştır. Bu nedenle, dinin tek bir fertteki tezahürleri Din Psikolojisi'nin, fertler arası yapısallaşmış durumları ise Din Sosyolojisi'nin konusuna girer. Din bilimleri dini davranışları herhangi bir dine ait olmaları ve mahiyetleri itibarıyla, Felsefe ise düşünmeye konu olması bakımından dini ve dini davranışları konu edinirler.

Daha açık bir ifade ile, ahlak bir ölçü koyar, bu iyi-kötü ölçüsüdür. Objeleri kendisinin koyduğu iyi-kötü değer yangısına vurur ve değerlendirir. Hukuk ise hukuk kurallarına uygunluk bakımından suçlu-suçsuz ayırımı yapar. Sanat ve estetik ise güzel-çirkin kararı verir. Teknik bilgi ise faydalı-faydasız ayırımından hareket eder. Din ise bütün bu ölçülere saygı duymasına karşılık bir objede (olay, olgu ve nesnede) koyduğu günah-sevap ölçüsüne vurur. Koyduğu günah-sevap ölçüsüne uyma derecesine göre o objeye yaptırım ölçüsü belirler; haram der, mekruh der, mübah der. Günahın derecesine göre de dünya veya ahirette o günahı işleyen kişiye bir yaptırım öngö-

rür. Bilim ise bulduklarım doğru mu-yanlış mıdır? sorusunu sorar. Bilimin bu sorusu araştırılan olay ve olguların doğru araştırılıp araştırılmadığına yönelik metodolojik bir değerdir.

Bir bilim olarak din sosyolojisi de, iyi-kötü, güzel-çirkin, faydalı-faydasız, suçlu-suçsuz gibi değer yargısı vererek dini ve dinleri araştırmaz. O, din ile sosyal olanın karşılıklı etkileşimini ve bu etkileşimden doğan davranış tipleri ve modellerini tasvir eder; olması gerekeni değil, olanı araştırır. Din, bilimin tespit ettiği veya açığa çıkardığı bu doğruya veya yanlışa kendi değer yargısı olan günah-sevap açısından değerlendirme yapar/yapabilir. Bu arada bütün değer ölçüleri de devreye girer/girebilir. Mesela, İslam dini bilimsel değer yargısı dahil bütün değer yargılarına kendi günah ve sevap değer yargısı/ları çerçevesinde bakış açısına sahiptir. Güzel bir kadın heykeli sanat değeri taşıyabilir ama din bunu ahlaki açıdan değerlendirebilir. Veya bir bilimsel buluş insanlara ve insanlığa zarar verecek şekilde kullanılıyorsa (atom bombası gibi), din buna olumsuz değer atfedebilir.

Bu durum zaman zaman veya çoğu zaman dinle diğerleri arasında bir çatışma alanı doğurur. Herkes kendi değer alanından yana tavır aldığımda ise çatışma su yüzüne çıkar. Buna karşı toplum denge politikaları geliştirir; değer yargılarını kendi alanlarında tutmaya çalışır. Nitekim laiklik olgusu da bu politikalardan biri olarak ortaya çıkmıştır. Aynı şekilde geleneksel toplum, modern toplum, postmodern toplum şeklindeki bir ayırımında dinin toplumsal fonksiyonuna ait değerlendirmeler önemli role sahiptir. Hatta modernizm sürecinde din ferdi vicdanlara kadar indirgenmiş, dahası dinin artık gereksiz olduğunu ileri süren görüşler ferdi vicdanları da dinsizleştirmek için ferde baskı yapmışlardır. Pozitivizm aynı zamanda bu politikaların felsefi sığınağı olmuştur.

Ancak postmodern dönemde dinin insanın ve insanlığın gündemine yeniden yer almaya başladığını görüyoruz. Bunda modernizmin madde merkezli dayatmalarının insanı tatmin edememesinin önemli rolü bulunmaktadır.

Bir davranışın sosyal davranış olabilmesi için iki şarta ihtiyaç olduğu ortaya çıkmaktadır. Bunlar:

- Fertler arası karşılıklı haberdarlık (etkileşim ve iletişim)
- Mensubiyet duygusu (grup şuuru) dur (Bilgiseven, 1982: 4-5).

Bu özellikleri ile *sosyolojinin konusuna giren sosyal davranış, birbirinden haberdar olan ve birlikte mensubiyet duygusuna sahip en az iki insanın davranışdır*. Demek ki, bir sosyal grubun üyeleri ortak bir dine mensubiyet duygusunun şuurunda ise ve karşılıklı iletişimlerinde mensup oldukları

dinin iletişim kanallarını kullanıyorlarsa (mesela din dilini) bir sosyal grup oluştururlar. *Din Sosyolojisi'nin konusu ise bir dine mensubiyet duygusu içerisinde bulunan kişilerin birbirleriyle ve grup dışındakilerle ilişkilerinden doğan sosyal davranış kalıplarıdır.*

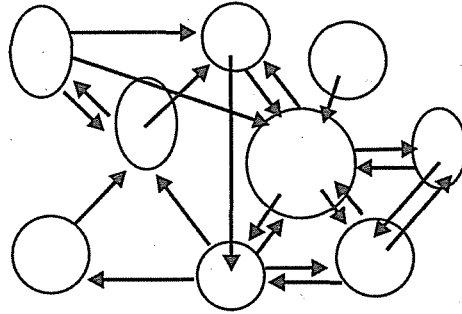
Bir adam kanca müşterek olduğu insanlardan ziyade, dilde ve dinde müşterek olduğu insanlarla beraber yaşamak ister. Çünkü insani şahsiyetimiz bedenimizde değil ruhumuzdadır. Ziya Gökalp

Sosyal davranışlar bir sosyal davranış düzlemi meydana getirirler. Diğer bir ifade ile insanların bir ağaç kümesi veya hayvan topluluğu gibi bir birliklilikleri yoktur. İnsanlar belli bir hiyerarşik düzen içerisinde bir sosyal grup oluştururlar ve grubun hayatiyetini de yarattıkları kültürle sağlarlar.

Aşağıdaki şemada dokuz üyeli bir sosyal grupta tek tek fertleri ve bunları birbirine bağlayan ilişkileri görüyoruz. İlişkiler sistemi oklarla gösterilmiştir. Zira biz bir sosyal davranış alanında yalnız şahısları ve onların ferdi davranışlarını görebiliyoruz. Şahıslar arasındaki ilişkiler sisteminin meydana getirdiği davranış alanı, ancak, ölçülebilir belli zaman ve mekân süreçleri içerisinde algılanabilir.

18

Diğer bir ifade ile, sosyal davranış alanı içindeki davranış olgusu, bir zaman sürecine ihtiyaç gösterir. Bu özellikleri ile sosyal davranış alanı, belli bir sosyal grup içerisinde ortaya çıkan sosyal anlaşmanın sonucu, sınırları belirlenen davranışlar topluluğunu ifade eder ve ferdin davranışları bu davranış alanı içerisinde anlam kazanır; sosyal davranış haline gelir (Wössner, 1979: 37-38).

Şekil 1: Sosyal Davranış Düzlemi.

Sosyal davranışlar ve bu davranışların oluşturduğu sosyal davranış alanı gerçektir; olmuş bitmiş veya oluş halinde bulunan gerçek bir varlıktır. Aynı

şekilde bu sosyal grup üyelerinden birini, birkaçını veya bütün sosyal grup üyelerinin hepsinin herhangi bir dine mensup olduğunu varsaydığımızda (grubun üyeleri arasında gerçekleşen davranışların fertteki şeklini gözleyip fertler arası davranış ilişkilerinin resmini çekemiyorsak da) dinin etkisinde insanlar arasında oluşan sosyal davranış alanı da gerçektir (realdır).

Resim 1: Din Cemaat Hayatı ile Grup Şuuru Oluşturur.

Varlık (obje) insana (sujeve) şu altı özelliği ile kendini algılatır:

- Somut (Konkret)-Soyut (Abstrak)
- Açık (Manifest)-Gizli (Latent)
- Gerçek (Real)-Gerçek Ama Algı Üstü (Sürreal)-Kurgusal; Düşünmenin Ürünü (İrreal)

Sosyolojinin konusunu oluşturan sosyal davranış düzlemi gerçektir; tarihi varlık alanı içerisinde mevcuttur. Ancak algılanabilmesi belli bir zaman sürecine ve ölçülebilir mekâna ihtiyaç gösterir. Bu nedenle anlık algı dışıdır. Gizli olması sosyal varlık alanının gerçek olmasına engel değildir. Sosyal varlık alanı aynı zamanda somuttur. Bu sosyal varlık düzleminin belli sınırlar çerçevesinde bir yapısının olduğunu ifade eder. Böylece sosyoloji, konusu itibarıyla pozitif bir bilim olarak karşımıza çıkmaktadır. Kısaca, Hans Freyer'in deyiimi ile "sosyoloji olması gerekenin değil olanın ilmidir." (Freyer, 1957, 16).

Sosyoloji bir davranış bilimidir. Ama Max Weber'in deyiimi ile "insanın sosyal davranışlarının anlaşılır ilmidir." (König, 1970: 37). W. Pareto'ya göre de sosyoloji bir davranış ilmidir. Ancak "insanın mantık dışı (mantıksız değil) davranışlarının ilmidir." (Aron, 1986: 395). E. Durkheim ise sosyolojiyi, "sosyal münasebetler ilmi" (Bauman, 1986: 6) olarak tanımlamaktadır.

Dikkat edilecek olursa Weber sosyal davranışa, insana özgü davranıştan başlamakta, Durkheim davranışın bir sonraki aşamasından, Pareto ise mantıklı ve mantıkla oluşturulmayan davranıştan hareket etmektedir.

Ancak burada Pareto'nun mantık dışı deyimini mantıksız anlamında anlamamak gerekir. O sosyolojinin konusuna giren insan davranışlarını insan tarafından metodik olarak toplanmış ve sistematik olarak düzenlenmiş şurlu davranışın dışında tutmaktadır. Bu tür oluşturulmuş bir davranış bilimin anlama ve açıklama görevi içine girer. Demek ki, bilim adamı olarak sosyoloğun görevi bu mantık dışı davranışları anlamak ve açıklamak için sosyolojik bilgi toplamak ve toplanan bilgileri sistematize edip anlamak ve açıklamaktır. Mesela Afrika yerlilerinin, bir dini ayinini seyreden birisi buradaki davranışları "mantıksız" diye nitelendirebilir. Hâlbuki bu davranışların bu ayin içerisinde bir anlamı vardır ve kendi içerisinde tutarlıdır. Aynı şekilde bir Müslüman kilisedeki bir ayini ve bu ayindeki davranışları mantıksız bulabilir. Nitekim bir Hristiyan da camide bir müslümanın namaz kılmasını; cemaat davranışını mantıksız olarak değerlendirebilir. Ancak bilim adamı (sosyolog) bu davranışlara mantıksız olarak bakamaz. Bilim adamının yapacağı iş bunları kendi içerisinde anlayıp açıklamaktır.

Pareto'nun bu teorisi onun etmenler ve tortular teorisinin bir sonucudur. Davranışlar etmenlerin baskısı altında zamanla yapılaşır ve bir tortu oluşturur. Davranışlar bu tortular içerisindeki fenomenlerdir. Dini tortular da bu fenomenlerdendir. Artık bilim adamı için davranışların mantıklı olup olmadıklarından ziyade, niçinliği ve nasıllığı önemlidir.

3.2. Sosyal Münasebetler Bilimi Olarak Din Sosyolojisi

Sosyolojinin inceleme alanına giren en küçük ünite en az iki kişi arasındaki sürekli ilişkilidir. Bu nedenle sosyal münasebette iki şartın var olması gerekir. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi bunlar; karşılıklı haberdarlık (etkileşim ve iletişim) ve mensubiyet duygusu (grup ruhu) dur. Karşılıklı haberdarlık ve mensubiyet duyguları, bir taraftan insanlar arasındaki benzerlikten, diğer taraftan da farklılıktan ileri gelmektedir (Bilgiseven, 1982: 5).

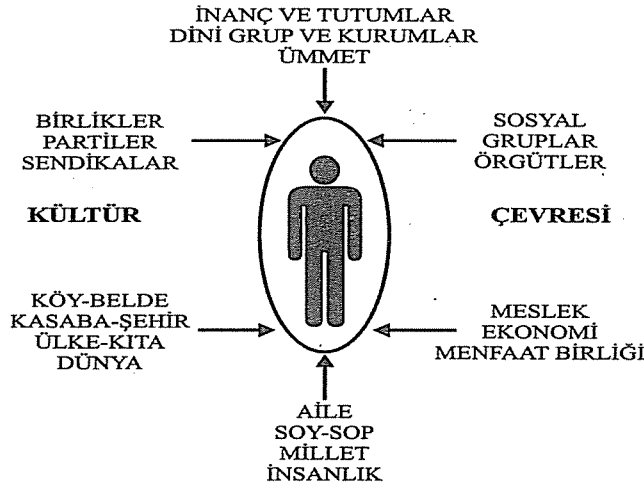
Resim 2-3: Hayvanlar da toplu yaşarlar ve aralarında bir iletişim vardır. Ama onların bir dini yoktur. Zira sorumluluğun muhatabı akıldır.

Her insan dünya hakkında ferdi tasavvura sahiptir. Daha açık bir ifade ile, bir ferdin diğer şahıslara ve objelere karşı reaksiyonları, kendi zihniyet yapısına göre şekil alır. Bu farklılık ferdin fizyolojik ve biyolojik yapısından,

fiziki ve coğrafi çevresi, geçmişe ait tecrübeleri, geleceğe ait idealleri; istek, hedef ve gayeleri; yaşadığı sosyal çevrenin ayrı olmasından kaynaklanmaktadır (Krech-Crutchfield-Ballachey, 1970: 25–27).

Fertleri ve toplumları birbirinden farklı kılan ve birbirlerine benzer yapan birtakım faktörler vardır. Onları birbirine benzer davranışlara sevkeden müşterek tasavvurları olduğu gibi, her fert insan olma bakımından aynı sinir sistemine sahiptir. Bütün insanların duyu organlarına sahip olması, az veya çok bir aklının bulunması, ortak fiziki ve sosyal çevrede yaşamak zorunda olmaları onları benzer şura da sahip kılar (Krech-Crutchfield-Ballachey, 1970: 47). Diğer bir anlatımla fertlerin birbirine uzaklık veya yakınlık derecesini ve bir grup oluşturmalarını sağlayan bazı faktörler mevcuttur. Aşağıdaki şemada görüldüğü gibi bunlar:

- İlik faktörü (kan bağı terimini kasıtlı olarak kullanmadık)
- Mekân faktörü
- Ekonomi faktörü
- İnanç faktörü olarak dört kategori altında toplanabilirler (Hilligen, 1971: 9).

Şekil 2: İnsan ve Çevresi.

Şu halde, cemiyetin mevcut olabilmesi için benzerlik kadar farklılıkların da olması şarttır. Fertleri ve toplumları birbirlerinin benzeri yapan özellikler arasında en önemlisi kültür birliğidir. Aynı kültüre sahip insan ve insan toplulukları her ne kadar birbirlerinden farklı görünseler de, kültür birliğinden dolayı birbirlerine benzerler. Aynı kültür grubuna mensup şahısların istek, arzu, ihtiyaç, amaç ve hedeflerinin aşağı yukarı aynı olması, fiziki ve

sosyal çevrelerinin birbirine benzemesi, aynı öğrenme tecrübelerine sahip olmaları dolayısıyla zihin dünyalarında ve davranışlarında bir birlik meydana gelir. İşte belli bir kültüre göre oluşan davranış şemaları kalıplaşarak sosyal kurumları ve toplumu meydana getirir.

Sosyal yapı, sosyo-kültürel şahsiyetlerin bir hiyerarşik düzen içerisinde (tabaka ve sınıflar halinde) bulunmasıdır. Sosyo-kültürel kişiler toplumda statüleri ile temsil edilirler. Sosyal yapıyı bir toplum içerisinde ise anlamlandıran kültürdür. Kültürün merkezinde ise tarihi varlık alanında hep din bulunmuştur. Bu nedenle toplumlar anlaşılmaya ve açıklanmaya çalışılırken öncelikle mensup oldukları dinin o toplumu nasıl anlamlandırdığı araştırılır.

İnsanlar bir arada yaşama eğilimini doğuştan mı getirir? Yoksa cemiyet iradi bir anlaşmanın suni meyvesi midir? Aristo insanın bir “zoon politikon” yani canlı ve sosyal bir varlık olduğu inancındadır. Aynı kabul İbn Haldun tarafından da benimsenmektedir. Onun deyimi ile “insan tab’an medenidir.” (İbn Haldun, 1968: 100–102).

22

Thomas Hobbes ise, “tabiatın insana bir arada yaşama içgüdüsi vermediğini, insanın kendi benzerlerini menfaati ve ihtiyacı olduğu için aradığını” (Schilling, 1971: 226–247) ileri sürer.

Düşünce hayatının bu sona ermemiş tartışması bir yana bırakılacak olursa, gerçek olan, insanın Robinson Crusoe gibi tek başına hayat değil, diğer insanlarla birlikte yaşamak zorunda olduğu gerçeğidir. Aynı şekilde dinin menşei tartışmalarını şimdilik bir yana bırakacak olursak burada söyleyeceğimiz, dinin insan davranışlarını etkilediği ve bir kültür yaratarak insanları bu kültür etrafında topladığı; bütünleştirdiği ve insana bir hayat üslubu sunduğu hususudur.

Din → Değerler → Normlar → Kurumlar = KÜLTÜR

3.3. Sosyal Kurumlar Bilimi Olarak Din Sosyolojisi

İster Weber’in “sosyal davranış”, isterse Durkheim’in “sosyal münasebet” kavramlarını kullanalım, en az iki kişi arasındaki ilişkiyi (insan-insan ilişkisini) ifade eden bu davranışlar, başka bir yapının oluşumuna dönüşürler. Bunlar da sosyal normlar ve kurumlardır.

Fert, çevresi tarafından tasvip gören davranış modellerine şuurlu veya şuursuz bir biçimde uyar. Böylece o, çevresindekilerle iyi ilişkiler kurma

imkânına kavuşur. Fert grup içinde, toplumun ona statülerine uygun olarak önerdiği rol modellerini dikkate alan davranışlar çerçevesinde hareket eder. Bu nedenle karmaşık bir toplum içindeki fertlerin birbirleri ile olan ilişkilerinde statü ve rol dağılımları önemli bir yer işgal eder. Daha açık bir ifade ile, toplumun önerdiği rol ifaları, statüler etrafında bir yumak oluşturarak norm haline gelirler.

Birbirleriyle ilişkisi olmayan somut gruplarda ortak modeller, bir toplumdaki diğerine değişir. Buna karşılık bir toplum içinde geniş ölçüde bu ortak modeller benzer görevleri gören tüm gruplara empoze edilirler. İşte bu modellere kurum normu adı verilir. Bu anlamda sosyal kurum, davranışların kural haline gelmiş, yapılaşmış usulleridir (Wössner, 1979: 177–182).

Kurum ile sosyal grup birbirine karıştırılmamalıdır. Sosyal grup, grubu meydana getiren üyelerin bir organizasyonu iken, kurum, sosyal grubun üyeleri arasındaki davranışa dayalı ilişkilerin yapılaşmış şeklidir. Bu nedenle sosyal kurumlar belli sosyal gruplar içerisinde vardır. Ancak, sosyal grup olmadan kurumun teşekkülü mümkün olmadığı gibi, kurumsuz sosyal grup da yaşayamaz. Sosyal grupla kurumu birbirinden ayıran bu temel özelliği, şu ölçü ile ayırmak mümkündür: Sosyal gruba üye olunur (mesela bir sendikaya üye olunur. Din açısından söylenecek olursa bir din grubunun; mezhebin, tarikatın, dini cemaatin), sosyal kurum ise davranış normu olarak benimsenir (mesela bir grevde işçiler aynı davranışları sergilerler. Din açısından söylenecek olursa, mensubu olduğu dini grubun değer yargılarını, normlarını; kültürünü benimseyerek o grubun hem bir üyesi olur ve hem de davranışları ile kurumlaşmasını sağlar). Bu nedenle fert sosyal grubun üyesi sıfatını kazanırken, sosyal kurumun da aktörü olur.

Kurumlar belli ihtiyaçlar etrafında yapılaşmış davranış kalıpları ve sosyal hayatı düzenleyen davranış kurallarıdır. Bu anlamda kurumlar kültürün bir kısmıdır. Kültür gibi grubun üyeleri tarafından öğrenilirler ve benimsenerek bir hayat üslubu haline gelirler. Sosyal davranışların öğrenilmesi, benimsenmesi ve kurum oluşturması belli zamana ihtiyaç gösterir. Bu anlamda kurumlar, zamanda oluşan davranışların yapılaşmış halidirler.

Her ferdin kurumsal bir kimliği vardır.

Sosyal davranışlar yapılaşmış kurum halini alabilmek için bir zaman sürecinde tekrara ihtiyaç gösterirler. Davranış her tekrarında yeni bir yapı kazanır. Bu tekrarlar belli bir zaman sonra olgusallaşır ve bu olgular bir toplumsal kimlik elde ederler.

Diğer sosyal kurumların temelinde, nasıl ki değer yargıları ve değer yüklü normlar bulunursa aynı şekilde dini kurumlar, din referanslı davranışların norm haline dönüşmelerinden doğarlar. Yine nasıl ki bütün sosyal kurumların temelinde ihtiyaçlar bulunursa, diğer bir ifade ile kurumlar belli ihtiyaçları gidermek için yapılaşırırsa, dini kurumlar da inanma ihtiyacını tatmin etmeye yöneliktirler.

“Grup hayatına katılan kişilere kurumlar ne yapar” sorusu kurumların görevlerini belirlemek bakımından önem arz eder. Aslında bir kurumun nesnesi, amacı ve hedefi ile grubunkiler aynıdır. Mesela ekonomik, dini ve siyasi gruplar, ekonomik, dini ve siyasi amaçları gerçekleştirmek için vardır. Bu nedenle sosyal grubun temel fonksiyonu kendine özgü sosyal kurumları oluşturmaktır. Dini kurumlar da diğer sosyal kurumlar gibi:

- *Grup üyeleri (ihvanlar=din kardeşleri) arasında yüksek düzeyde işbirliği-dayanışma ve bütünleşmeye yol açarlar.*
- *Din referanslı kurumlar da diğer kurumlar gibi, kişilerin sosyal davranışlarını kolaylaştırır ve basitleştirir.* Kurumlar fertlere hazır yapılmış sosyal rol ve sosyal ilişki formları temin ederler. Böylece kurumlar fertlerin birbirlerinden beklentilerini karşılar. Yani kişi, başkalarıyla ilişkiye girerken kendisinden hangi davranışın beklendiğini bilir ve rolünü buna göre oynar. Böylece kurumlar fertlerin birbirinden beklentilerini baştan tayin etmek suretiyle davranışlar arasındaki uyum ve koordinasyonu sağlarlar. Aynı şekilde kişi bir dini grup içerisinde o grubun kurumsal davranışlarına katılmak suretiyle daha önce kendisine karmaşık görünen dinle ilgili davranışları belli bir sistematik çerçevesinde kavrama ve hayat üslubu haline getirme imkânı elde eder. Daha açık bir ifade ile dini grup, onun davranışlarına bir izafet çerçevesi çizer, o da bu çerçeve içerisinde kurumla bütünleşir. Aynı şekilde kişi grup içinde iyi bir dindar olabilesinin rollerini öğrenir, artık rollerde neyin olacağını ve neyin beklendiğini bildiği için, kendini rolün oynanmasına uydurmayı başarır ve bu sayede amaç ve hedeflerine ulaşmada kolaylık sağlar.
- *Kurumlar toplum kültürünün istikrarlılığı ve koordinasyonu için birer ajan olarak da hizmet ederler.* Dinin en önemli fonksiyonları arasında inanan kişiye anlamlı, sağlam ve güvenli bir hayat sunması gelir. Süreklilik, sağlamlık ve dayanıklılık gibi insan davranışlarının istikrarlı ve uyumlu hale gelmesi kurumlar sayesinde sağlanır. Kurumsallaşmış düşünme ve davranma yolları insanlar için bir anlam ifade eder, bir güvenlik aracı sağlar. Böylece de bir dini grubun yarattığı kurum ona

katılan kişilere hayatı anlamlı kılan güvenli bir ortam sağlar ve kişi bu ortamda mutlu olur.

- *Kurumlar ferdin gelişigüzel, keyfi ve başkaları için tehlikeli olabilecek davranışlarını frenlemek suretiyle sosyal kontrolü sağlarlar.* Fert ve gruplar için kurumlara uymak, kurumlardan sapmaktan daha kolaydır. Kurumların sadece var olmaları bile, sosyal baskı yoluyla, olası sapkın davranışlarının düzeltilmesinde etkili olur. Böylece tüm toplum için bir güvenlik ve denge aracı olurlar. Özellikle din referanslı grup ve kurumlarda bu denge önemlidir. Günahtan sakınmak sevaba yönelmek için dini grup ve kurumlar günah-sevap ilişkisinde dengeyi sevaptan yana işletirler.
- *Kurumlar sorumluluğu yaygınlaştırarak ferdin sorumluluğunu azaltırlar. Böylece genel sosyal problemler karşısında hayatı yaşanılır hale getirirler* (Fichter, 1996: 121–122; Wössner, 1979: 180–181).

Kurumların bu olumlu görevleri yanında, dikkate alınması gereken bir de olumsuz yanları vardır. Hele din söz konusu olunca değişme açısından bu durum daha da katılaşmaktadır. Aslında bu, dinin mahiyetinden kaynaklanmaktadır. Zira mahiyeti gereği: “din, insanlara bir hayat tarzı sunan, onları belli bir dünya görüşü içinde toplayan kurum, bir değer biçme ve yaşama tarzı; yaratıcıya isteyerek bağlanma, birtakım şeyleri duyma, onlara inanma ve onlara uygun iradi faaliyette bulunma olgusu; “aşkın varlıkla ona inanan insan arasındaki ilişkiden doğan tecrübenin inanan kişinin hayatındaki tezahürleri” (Eliade, 1990) olarak tanımlandığında temel özellikleri arasında değişmezlik vardır. Buna göre din;

- Tabiatüstü bir nitelik taşır
- Mukaddestir
- Değişmezdir
- Gönülden bağlanmayı gerektirir (Topaloğlu, 1987: 251–252).

Buna rağmen dinin mahiyeti değişmezken zamanın değişmesi ile dini anlama ve açıklama (yorum) şekilleri dinin mahiyetine aykırı olmamak kaydıyla değişebilmelidir. Aşağıdaki hususları dini kurumlar da dâhil sosyal kurumların değişmesi açısından hem olumsuz ve hem de olumlu özellikler olarak değerlendirebiliriz:

- *Kurumlar ani değişmelere müsait değildir.* Değişme için fren vazifesi görürler. Ancak frensiz araba olamayacağı gibi sürekli fren de hedefe götürmez. Kurumlar da böyledir; zaman zaman sosyal gelişmeyi güçleştirici ve engelleyici şekilde olumsuz rol icra ederler. Kurumlar sosyal davranışı koruyucu ve sürdürücü oldukları için, katı olma ve değişme-

- yi önleme eğilimindedirler. Bu tutuculukla kurumlar bazen bir davranış örüntüsünü, o davranışla temsil edilen değeri modası geçmiş, değeri kalmamış bile olsa, korurlar, zorla yaşatmaya çalışırlar.
- Sosyal değişme için yenilik ajanlarına ihtiyaç vardır. Hâlbuki *kültür ve kurumlar yeniliğe direnirler*. Kurumlar bu yenilik ajanlarının görevlerini zorlaştırdığı gibi bir topluma yeniliğin girmesini engelleyici ve geciktirici rol oynarlar.
 - Aynı şekilde toplumda birtakım kurumların çürümesi ve fonksiyon icra edememesi karşısında reform ihtiyacı doğabilir. Ancak hiç kimse bu davranış tarzlarının değiştirilmesi sorumluluğunu almazsa bu kurumlar hayatlarını sürdürürler. *Kurumların direnci reform isteklerine engel olur*. Kişiler bu kurumlara karşı reform yapma sorumluluğunu üstlenmekten kaçınırlar. Demek ki kurumlar yeniliklere karşı sorumluluk üstlenecek kişilere engel olabilirler.
 - *Kurumlar bazen fertlerin kişiliğini engelleyici rol oynarlar*. Aynı şekilde sapkın davranışlara engel olurken birtakım sapkın davranışlara neden olabilirler. Mesela sosyo-kültürel normlara mutlak uyum mümkün değildir. Toplumun tolerans sınırları içerisinde fert, yetenekleri ve gücü çerçevesinde toplum normlarını benimseyerek kişiliğini oluşturmaktadır. Bazı kişiler ferdi özgürlükten yana olabilirler. Bu nedenle de toplum normlarının sınırlamalarına karşı çıkarlar. Toplum kuralları sapkın davranışlara karşı çıkarken ferdi özgürlükleri de sınırlar, bu kişilerle toplum kuralları arasında zıtlık, uyumsuzluk ve çatışma başlar. Bu kişiler kısa sürede şu veya bu çeşit bir sapkın kişi olurlar; reform hareketlerine katılır, suç davranışlarına kalkışır veya başkalarının kültürel olarak anormal gördükleri bir biçimde davranırlar; kurumlar, anomik davranışlara karşı toplumu koruyacağı derken bu anomik davranışları aksine hızlandırır. Veya bu engelleme dolayısıyla kişide potansiyel yeteneklerini gösterememe ve gerileme durumu doğabilir (Fichter, 1996: 123; Wössner, 1979: 182).

3.4. Sosyal Gruplar Bilimi Olarak Din Sosyolojisi

Toplum, tek bir sosyal grup ve kurumdan oluşan yekpare bir bütün değildir. O, kendine yeterli birçok sosyal grup ve kurumdan oluşur. Ancak tek bir grup toplumun en küçük ünitesi olup her bir sosyal grubun da kendine özgü bir sosyo-kültürel yapısı vardır. Toplum da bu mikro sosyal gruplar ve kurumların bir sosyal sistem oluşturan bütünüdür.

Fert toplum adına, önce, bir sosyal grubun üyesi olarak dünyaya gelir. Bu, ana ve babadan oluşan ailedir. Dikkat edilecek olursa tanımladığımız bu ailenin nüfusu üç kişidir. Demek ki her sosyal grubun bir nüfusu vardır. Grup yapısı da bu nüfusun hiyerarşik düzenidir.

Toplum da bir sosyal gruptur. Ona biz özel bir ad veriyoruz; *Toplum*. Sosyal grup tabirini ise küçük gruplar için kullanıyoruz. Ancak küçük sosyal grupların kendi aralarındaki organizasyonlarından oluşan ve toplumun bütünü temsil etmeyen; küçük grupla toplum arasındaki yapılara da (kategorik de olsa) sosyal grup diyeceğiz. Kural olarak şunu söylemek mümkündür: *Her sosyal grup toplumda bir sosyal kurum/kurumlarla temsil edilir. Demek ki, toplumda ne kadar sosyal kurum mevcutsa o kadar da sosyal grup vardır. Sosyal gruplar çoğaldıkça onlara hayat veren sosyal kurumlar da artacaktır. Sonuçta kendi kendine yeterli hale geldiklerinde bu sosyal grup ve kurumların fonksiyonel bütünü toplumu meydana getirecektir.*

Sosyal grubun farklı şekillerde sınıflandırılması ve açıklamaları vardır. Amerikan sosyoloğu Cooley (1864–1929) sosyal grubu asli ve tali gruplar diye sınıflandırırken, başka bir Amerikan sosyoloğu Merton (d. 1910) ise küçük sosyal birimlerden oluşan “grup” ve büyük organizasyonlardan oluşan “kollektif” grup diye ayırmaktadır.

Başka yazarlar ise sosyal gruba formel ve informel özellikler atfetmektedirler. Von Wiese (1878–1969)’nin “kitle”, “grup” ve “korporasyon” tarzında üçlü ayrımını, Sombart’ın (1863–1941) “ideal”, “final” (bir amaca dayalı) ve “intentional” (niyete bağlı ve gönüllü) birlikler şeklindeki ayrımı da daha az tanınan ve tutunan ayrımlardır.

Günümüz sosyolojisi ise sosyal grup kavramını belirli sayıda kişilerle sınırlandırmak eğilimindedir. Buna benzer olarak Homans (d. 1910) küçük grup araştırmalarına ait önemli görüşler getirmektedir. Birçok sosyolog da onunla aynı görüşleri paylaşmaktadır. Fichter de bunlardan biridir. İngilizce, Fransızca ve Almanca olarak yayınlanan *Grundgruppe der Soziologie* (Sosyolojinin Temel Grupları) adlı ders kitabında “ikincil grubu” ticaret şirketlerine benzetmektedir. Ona göre ikincil gruplara ait özellikler sosyal grubu tam olarak teşekkül ettiremezler. Bu nedenle ikincil gruplar, genellikle birincil gruplarla sosyal yığın arasında yer alırlar (Planck, 1980: 5–6).

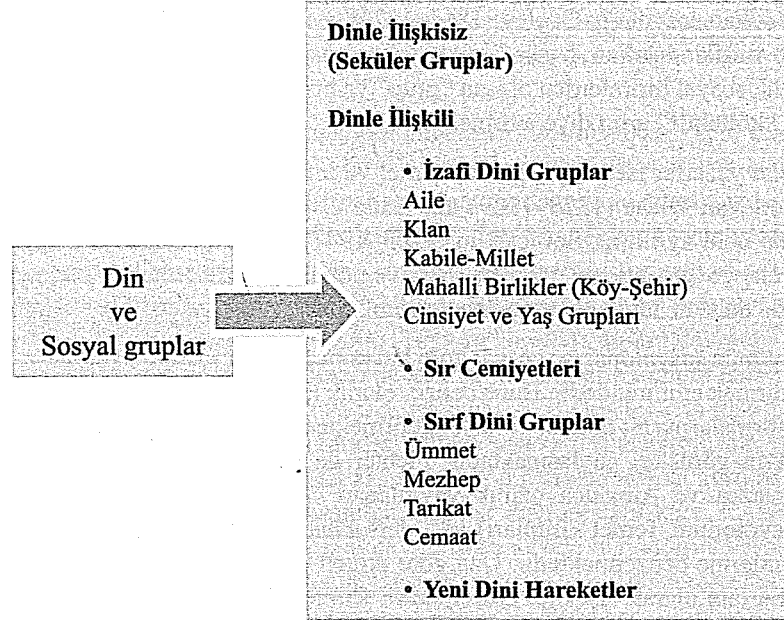
Karmaşık toplumlarda ikincil gruplar daha fazladır. Buna karşılık cemaat tipini temsil eden kırsal alan topluluklarında az da olsa ikincil gruplar meydana gelebilir (Planck, 1980: 6–7; Fichter, 1996: 57–62).

İnsanın olduğu yerde onunla birlikte din de vardır. Tekrarlayacağımız şekliyle tarihi varlık alanında dinsiz bir topluma rastlanmamaktadır. Öyle ise toplumun bizzat kendisi aynı zamanda dini bir gruptur. Ancak bu makro düzeyde bir söylemdir. Diğer bir ifade ile bu hüküm en son söyleyeceğimiz bir hükümdür.

Her ne şekilde sınıflandırılrsa sınıflandırılışın din bütün bu sosyal gruplarla iç içe bulunmaktadır. Ancak bu gruplar dinle ilişkilendirildiğinde farklı bir sınıflandırma yapmamız kaçınılmaz oluyor. Özellikle Homans'ın sınıflandırmasını temel aldığımızda dini grupları da:

- Birincil sosyal gruplar ve din (Tabii dini gruplar)
- İkincil gruplar ve din ilişkisinden doğan dini gruplar şeklinde ele almak mümkündür. Veya din sosyologlarının ayırımı ile:
- Tabii dini gruplar
- Sırf dini gruplar şeklinde veyahut da aşağıdaki tabloda olduğu gibi sınıflandırabiliriz:

28

Tablo 1: Sosyal ve Dini Gruplar.

İster benim gibi, isterse Merton'un ayırımıyla *küçük grup-kollektif grup*, isterse Sombart'ın ideal-final ayırımı, isterse de Von Wiese'nin "kitle", "grup" ve "korporasyon" tarzında üçlü ayırımı şeklinde olsun herhangi bir şekilde; dolaysız veya dolaylı şekilde bir sosyal grup dinle ilişkilendiriyorsa din sosyolojisinin konuları arasında yer alacaktır.

Bizim ayırımımızda, bir grubun doğrudan veya dolaylı da olsa dinle ilişkisi ölçü olarak alınmıştır. Öyle gruplar vardır ki (özellikle modern toplumlarda), grubun organizasyonunda ve kurumsallaşmasında dinin herhangi bir rolü yoktur. Belki fertlerden bazıları veya hepsi fert olarak dindar olmasın

rağmen grup seküler özelliktedir. Nitekim sekülerleşme ve laikleşme sürecindeki toplumlarda bu tür sosyal gruplar artmaktadır. Sırf dini grup ayırımında öne çıkardığımız temel özellik, bir grubun teşekkülü ve işleyişinde başat etkenin din olduğu, izafi dini grup ayırımından kastımız ise, dinin tabii olarak bir grupta bulunması ve belli fonksiyon icra etmesi durumu ölçü olarak alınmıştır.

3.5. Sosyal Süreçler Bilimi Olarak Din Sosyolojisi

Gruplar ve kurumların temeli olan insan davranışı daima somut bir toplum ve kültür içinde vuku bulur. Gruplar ve kurumlardaki ilişkilere, iç tavır ve tutumlar veya dış davranış örnekleri de olsa, belli davranış şekilleri aracılık eder. İşte bu aracılık sosyal süreçler vasıtası ile olur (Wössner, 1979: 203).

İnsan-insan ilişkisi etkileşim kelimesi ile ifade edildiğinde, bunlar, beşeri temasa geçmenin (bir formül halinde söylenecek olursa: bir bakış, bir gülümseme, bir selam, bir konuşma, bir randevu, bir buluşma) bütün sahalarını kapsar. Mesela, sosyal gruplar karşılıklı etkileşim olmaksızın ortaya çıkmaz. Bunun aksine etkileşim sosyal grup dışında da vuku bulabilir. Mesela, bir dilencinin para istemesi, bir garsonun bir lokantada müşteriye hizmet etmesi, iki kişinin caddede karşılaşması ve sohbet etmesi böyledir. Bütün bu durumlarda birtakım etkileşimler söz konusudur ve anlamlı bir davranış tipi mevcuttur. *Bu durumları katılanlar anlar; yerini tayin ederlerse etkileşim süreci şekillenmiş olur.* Buna karşılık verilen örneklerdeki durumlarda bir grup davranışı yoktur (Malewski, 1967: 105–106). *Zira bir etkileşimin grup davranışı haline gelebilmesi için, o davranış olgusuna bir konum tayini ile birlikte, tekrara, zamana ve karşılıklı bütünleşmeye ihtiyaç vardır.* Başka bir ifadeyle, bir toplum ve kültürün sosyal bütünü içindeki bu geniş ve kapsamlı etkileşimlerin tipleşmesi gerekir. Sonuçta bu etkileşimler bir amaca yönelik anlamlı bir yapı kazanırlar. Bu nedenle sosyal süreçler, interaksiyon süreçlerinin bir amaca yönelik bağları veya yapılarıdır (Malewski, 1967: 127). Daha açık bir anlatımla *sosyal süreç, belli bir hedefe birlikte yönelmiş ve o hedefi elde edebilmek için yola çıkmış en az iki insanın, bu hedefi ele geçirenceye kadar birbirlerine karşı gösterdikleri karşılıklı davranış olgusudur.*

Sosyal süreçler muhtelif şekillerde tipleşirler. Temel sosyal süreçler:

- Farklılaşma (differentiation)
- İşbirliği (cooperation)
- Zıtlaşma (opposition): Rekabet (competition) ve Çatışma (conflict)
- Uyuma (adaptation)
- Bütünleşme (integration)

süreçleri başlıkları altında tipleştirilmektedir (Horton- Hunt, 1976: 289–310). Demek ki,

- Din ve farklılaşma
- Din ve dayanışma
- Din ve muhalefet
- Din ve uyuşma
- Din ve bütünleşme

Din Sosyolojisinin süreç yaklaşımlarını oluşturacaktır.

Sosyal davranışlar, belli bir toplumun kültür, grup ve kurumlarında sosyal süreçler tarafından yaratılırlar ve şekillendirilirler. Bu sosyal süreçlerin temeli biyolojik ve psikolojik özelliklere dayanır ve doğuştan insanda potansiyel olarak mevcuttur. İnsanın tabii yapısında var olan bu olgular insanlar arasındaki ilişkilerin doğmasında ve yönlendirilmesinde rol oynarlar. Bu nedenle sosyal süreçlerin din sosyolojisinde ele alınması, sosyal yapının işleyişini ve değişmesini açıklamada kolaylık sağlayacaktır. Zira farklılaşma içerisinde bulunan bir toplumsal yapıda, belli bir bütünlüğe, sosyal süreçler vasıtasıyla ulaşılmaktadır. Bu bütünü oluşturmada dinin rolü nedir? sorusunun cevaplandırılması Din Sosyolojisi'nin cevaplandırması gereken bir konudur.

3.6. Sosyal Değişme Bilimi Olarak Din Sosyolojisi

İnsan organizması gibi, toplumlar da sürekli değişme halindedir. Bu değişmeyi ve dinamizmi ilk insan topluluklarından bu yana gözlemek mümkündür. Ancak insanlık tarihi içerisinde zaman ve zemine, toplumdan topluma, kültürden kültüre değişimin yönü ve derecesi farklılık gösterir. Mesela sanayileşme çağı ile başlayan yeni dönemdeki sosyal değişme, diğer bütün çağlarla kıyaslanamayacak şekilde hızlı olmuştur (Freyer, 1953: 54–55).

Sosyolojinin başlangıçta toplumların değişmelerini kendisine konu olarak almış olması, kökü daha eskilere dayanmakla birlikte 1789 Fransız İhtilali ile Batı'da ortaya çıkan bunalım ve buhranlara açıklık getirmek ve çare bulmak için olmuştur. Ancak sosyolojiyi sırf bir sosyal değişme bilimi olarak değerlendiren bu anlayış, sosyolojinin diğer bilimlere göre kendine özgü konusunun ne olduğunu tespit ve sınırlandırma işlemini geciktirmiştir. Diğer yandan sosyoloji ile ilgilenenlerin filozoflar ve tarih felsefecilerinin olması, başlangıçta sosyolojinin olması gereken ilmi olduğu imajını vermesine neden olmuş; onu deneysel bir bilim olma yolunda geride bırakmıştır (Wössner, 1979: 15–16).

Sosyal değişme günümüz sosyolojisinin de başlıca konuları arasında yer almaktadır. Sosyal olaylar üç zaman boyutu içerisinde vuku bulurlar. Bu

süreç dün-bugün-yarın şeklinde ifade edildiğinde, sosyoloji, dün olduğu gibi bugün ve bugün olmakta olan olaylarla ilgilenir. Yarın olacakların tahminini ise tarih felsefesi ve fütürolojiye bırakır. Ancak toplumların tarihteki ve haldeki yapılarını tespit akla hemen bir karşılaştırmayı da getirir; aynı şekilde gelecek için de bir tahmini öngörür.

Her davranışın bir hareketliliği içermesi tabiidir. Sosyal değişimde de bir hareketlilik vardır. Ancak hareketi meydana getiren sebepler (motivler), hareketin derecesi ve yönü farklı farklı olabilir. Aynı etkilerle aynı derecede değişimler benzer yönde vuku bulabilir ve tipleşmiş bir yapı oluşturabilir. Bu nedenle tarihi çağlar içerisinde tipleşmiş sosyal değişim biçimleri tespit etmek mümkündür (Bauman, 1986: 20–23).

Fert toplumda rol, statü ve yetkisi ile yer alır. Başka bir ifade ile ferdin rol, statü ve yetkileri, şahsi yetenekleri ve içinde bulunduğu toplum normlarına göre şekillenir. Sosyal değişim de norm değişimi ve buna bağlı olarak rol, statü ve yetki değişimi olarak ele alınabilir (Türkdoğan, 1991: 29–30). Ancak her değişim, terim yerinde ise her hareketlilik sosyolojinin ‘sosyal değişim’ diye nitelendirdiği değişkeni ifade etmez. Sosyoloji dilindeki ‘değişim’ kavramı, günlük hayatta kullanılan ‘değişim’ ya da ‘değişiklik’ gibi kelimelerle karışma riski taşımaktadır. Sosyolojide ‘değişim’ aşağıda belirtilen üç özelliğin birlikte var olması durumunu ifade eden bir kavramdır (Durand-Weil, 1990: 278):

- *Zaman dilimi*: Sosyal değişim belli bir zaman dilimine endeksli bir olgudur. Yani değişim bir referans noktasıyla belirlenebilir. Matematik bir ifade ile söylemek gerekirse değişim, t0 ve t1 zamanları arasındaki farklılaşmadır.
- *Kesintisizlik*: Sosyal değişim kesintisiz olmalıdır. Sosyal yapıların belli bir stabilitesi vardır. Değişmeden söz edebilmek için bu stabilitenin bozulması gerekir. Gözlemlenen değişiklik konjonktürel bir durumu yansıtıyorsa -görece bir süreklilik arz etmiyorsa- sosyal değişimden söz edilemez. Bu nedenle ‘moda gibi değişerek tekrarlanan ve değişimi beklenen hususlar, sosyal değişim sayılamaz.’ (Dönmezer, 1994: 400).
- *Kollektif olma*: Sosyal değişim kollektif bir olgudur. Yani aile, cemaat, eğitim, iktisat gibi kalıcı birliktelikleri ifade eden grup veya kurumlar bazında ortaya çıkar.

Görüldüğü üzere yukarıda açıklanan üç özellik sosyal değişim kavramını tanımlamakta ve sınırlarını belirlemektedir. Berelson ve Steiner da, hayatta her şeyin sürekli bir değişim içinde olduğunu, ama sosyal değişim kavramının, sadece ailenin örgütlenişi, hayatı kazanma yolları ve dini davranışlar

gibi toplum yapısındaki temel ve geniş değişimleri ifade ettiğini belirtmektedirler. Anlaşıldığı üzere sosyal değişme terimi, toplumun temel kurum ve örgütlenişindeki kaymaları ifade etmektedir (Kongar, 1985: 55). Bir örnek vermek gerekirse, iki kişinin tanışıp evlenmesi ve çocuklarının olması durumu ilgili kişilerin hayatında bir “değişiklik” oluşturur; ama sosyal yapıda herhangi bir değişme olmamıştır. Dolayısıyla böyle bir durumda sosyolojik anlamda “değişme”den söz edilemez. A.R. Radcliffe-Brown çok karıştırılan bu iki durumun kesin ayırımını yapmış, örnek verdiğimiz olayı “yapının içinde değişme” olarak isimlendirmiştir (Bottomore-Nisbet, 1990: 590). Sosyolojinin konusu “yapının içinde değişme” değil “yapının değişmesi”dir.

Bugüne kadar yapılan araştırmalarda, sürekli aynı kalan ve hiç değişmeyen bir toplumla karşılaşılmamıştır. Sosyal antropologların günümüz dünyasındaki ilkel¹ topluluklar üzerinde yaptıkları incelemeler, bu toplulukların çok yavaş da olsa değişmekte olduklarını göstermektedir. Bu durumda değişme, doğal, sürekli, kaçınılmaz ve gerekli bir süreç olarak görünmektedir. Sosyal değişme olgusu analiz edilirken cevaplanması gereken sorular şunlardır (Rocher, 1968: 31):

- *Değişen nedir?* Sosyolog değişme olgusunu incelemeye başladığında, öncelikle sosyal yapının çeşitli unsurları arasında bir ayırım yapar. Çünkü bazı unsurlar diğerlerinden daha hızlı değişmekte, bazıları ise değişim göstermemektedir.
- *Değişme nasıl gerçekleşmektedir?* Değişme bazen kesintisiz, bazen dalgalar halinde gerçekleşir. Bu durum değişimin engellerle karşılaşp karşılaşmamasından veya karşılaştığı engellerin gücünden kaynaklanmaktadır.
- *Değişimin ritmi nasıldır?* Değişme yavaş, belli bir hızla veya artan bir tempoyla olabildiği gibi, ani bir atak halinde ve şiddetli bir tarzda gerçekleşebilir.
- *Değişmeyi açıklayan faktörler nelerdir?* Değişme sürecinde değişmeyi sağlayan ve değişmeyi engelleyen faktörlerin belirlenmesi gerekir.
- *Değişimin aktörleri kimlerdir?* Değişme sürecinin anlaşılabilmesi için değişmeyi sağlayan ya da değişmeye karşı koyan kişilerin, grupların ve zümrelerin belirlenmesi gerekir.
- *Değişme sürecinin sonucunda ortaya çıkacak durumu önceden görebilmek mümkün müdür?*

¹ “İlkel toplum” bir hayli eskimiş ve terkedilmiş bir ifadedir. Günümüz antropologları daha çok “yazısız toplum”, “tarihsiz toplum”, “doğal toplum” gibi kavramları tercih etmektedirler.

Yukarıdaki sorulardan ilk üçü değişmeyi tasvir etmekte, sonraki ikisi değişmeyi yorumlayarak açıklamayı, sonuncusu ise öngöründe bulunmayı amaçlamaktadır. “Ne, nasıl ve hangi hızla değişiyor? Hangi faktörler ve kimler tarafından değiştiriliyor? Bu faktörler arasında, dinin yerinin ne olduğu? sorusuna verilecek cevap/cevaplar din-sosyal değişme, sosyal değişme-din ilişkisi/ilişkilerini oluşturacaktır.

Geleneksel toplum, din ekseninde şekillenmiş bir toplumdur. Endüstri toplumuna doğru değişme sürecinde din sosyal hayatı belirleme gücünü kaybetmekte, siyasi hayattan ise tamamen çekilmek zorunda kalmaktadır. Bu süreç, erken dönemde endüstrileşmiş olan Batı toplumlarında sosyal dinamiklerin etkisiyle “laikleşme/sekülerleşme” şeklinde gerçekleşmekte; onları model alarak gelişmek isteyen toplumlarda ise yönetici elitler tarafından belirlenen “planlı” değişme programları çerçevesinde, “laikleştirme/sekülerleştirme” tarzında gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır.

Genel olarak bakıldığında sosyal değişmenin, geleneksel din anlayışının gerilemesi, dinin kurumsal niteliğinin zayıflaması, kişiden kişiye değişen din anlayışlarının ortaya çıkması, dinin ibadet boyutunun geri plana itilmesi, yeni din ve mezheplerin doğması yönünde olduğu görülmektedir. Bunlar sosyal değişmenin din üzerindeki etkileridir. Diğer yandan dinin sosyal değişmeye etkisi sorgulandığında tarihi varlık alanı içerisinde dinin sosyal değişmeye iki türlü etkisinin olduğunu söyleyebiliriz. Bu etkileri biz olumlu-olumsuz diye değil:

- Sosyal değişmeyi durdurucu (frenleyici)
- Sosyal değişmeyi başlatıcı ve hızlandırıcı (teşvik ve sağlayıcı)

diye nitelendireceğiz. Zira kültürün bir unsuru olarak kurumların istikrarı koruma özelliği vardır. Kültür ve kurumlar istikrarı koruma uğruna değişmeye karşı çıkarlar. Deyim yerinde ise kültür ve kurumlar adeta değişimin savcısıdır. Değişmeyi sorgularlar. Ancak belli bir direnme sürecinden sonra değişmeyi içlerine alırlar; değişme arzusu yavaş yavaş kabul görmeye başlar. Her yenilik gibi alıştırma ve telkin süreçlerinden sonra kabul süreci ile değişme de yapısallaşır.

Biraz önce de ifade ettiğimiz gibi, kültürün özünde din bulunur. Değişme olgusu dini rahatsız edecek duruma geldiğinde din yarattığı kültür ve kurumları vasıtasıyla değişmeye karşı çıkar. Buna karşılık değişme dinin değişmezlerini rahatsız etmiyorsa ve de gelişme şeklinde bir eğilimin göstergesi ise ya tarafsız kalır ya da değişmeye sahip çıkar.

Büyük medeniyetlerin, hatta bütün medeniyetlerin temelinde din vardır. Bu sebeple de medeniyet sınıflandırmalarında dinleri özellikle vurgulanır.

Batı Hıristiyan Medeniyeti, Doğu İslam Medeniyeti denir. Hint Medeniyeti denildiğinde hemen akla Budizm ve Hinduizm, Çin Medeniyeti dendiğinde ise Konfüçyanizm ve Budizm'in etkisi gelir. Piramitler Tanrı-Firavun inancının simgeleridir. Burada iki özelliğin öne çıktığını görüyoruz. Dinler kültür ve medeniyetlerin bir yandan istikrarını sağlarken, bir toplumda herhangi yeni bir dini hareketlilik o toplumu da harekete geçirmekte; kendi doğrultusunda değiştirmekte ve yapısallaştırmaktadır.

Dini liderler bir toplumun hem değişim ajanı ve hem de istikrarı koruyucu rolünü üstlenirler. Kurucu liderler mutlak değişim ajanlarıdır; karizmatik özellikleri ile adeta toplumu büyülerler; toplumu yeni hedeflere yöneltirler ve bağluları bu hedefe kilitlenirler. Mevcut toplumsal yapı bu değişime karşı direnir. Lider yer değiştirmek zorunda kalır. Dünyayı değiştiren dini liderler hep bu kaderi paylaşmışlardır. Hz. Musa, Hz. İsa ve Hz. Muhammed aynı kaderi paylaşan ve dünyayı değiştiren liderlerdir.

Zamanla kurucu liderin görevini din adamları grubu üstlenir. Bunlar dinsel-ekonomi üçgeninde yerlerini aldıklarında toplumsal piramitteki yerlerini korumak için daha çok siyasi ve ekonomik gücün yanında bulunurlar. Dini, siyasi ve ekonomik erkin meşrulaştırıcı bir aracı haline getirirler. Din adına alt tabakayı uyuturlar ve üst tabakanın alt tabakayı sömürmesine neden olurlar. Değişimin motoru olan çatışma ve rekabet süreçlerine engel olurlar. K. Marks bu duruma dikkat çeker. Sömürü düzeninin yıkılması için dinin (bu tür din adamlarının) aradan çekilmesi ile sömürülen kitleler lehine sosyal değişimin sağlanabileceğine inanır. M. Weber ise dinde İhyacı hareketlere dikkati çeker. İhyacı liderler dini aslına dönüştürmek isterler. Dinin aslındaki dinamizm bu yeni İhyacı hareketi tahrik ederek, sosyal değişimlere neden olur. Weber'in teorisine göre Ortaçağın Katolik ve Ortodoks zihniyetini protesto sonucu Protestanlık ve onun etkisinde de çağın kapitalist toplumu doğmuştur.

Kaynaklar

- Aron, R. (1986). *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, (çev. Korkmaz Alemdar), Ankara.
- Bauman, P. J. (1986). *Grundlagen der Soziologie*, Stuttgart.
- Bilgiseven, A. K. (1980). *Sosyoloji*, İstanbul.
- Bilgiseven, A. K. (1982). *Genel Sosyoloji*, İstanbul.
- Bottomore, T.-R. Nisbet (1990). "Yapısalcılık", (çev. B. Toprak) T. Bottomore ve R. Nisbet (derl.), *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, (çev. ve derl. M. Tunçay, A. Uğur), Ankara.

- Dönmezer, S. (1994). *Toplumbilim*, İstanbul.
- Durand, J.P.-R. Weil (1990). *Sociologie Contemporaine*, Paris: Vigot.
- Eliade, M. (1990). *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*, (çev. Mehmet Aydın), Ankara.
- Freyer, H. (1953). *Endüstri Çağı*, (çev. Bedia Akarsu ve Hüseyin Batuhan), İstanbul.
- Freyer, H. (1957). *Sosyolojiye Giriş*, (çev. Nermin Abadan), Ankara.
- Hilligen, W. (1971). *Sehen-Beurteilen-Handeln*, Frankfurt am Main.
- Horton, P. B.- Hunt, C. L. (1976). *Sociology*, Tokyo.
- İbn Haldun (1968). *Mukaddime*, (çev. Zakir Kadiri Ugan), İstanbul.
- Kongar, E. (1985). *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, İstanbul.
- König, R. (1970). *Soziologie*, Frankfurt am Main.
- Krech, D. - R.S. Crutchfield-Ballachey (1970). *Cemiyet İçinde Fert*, (çev. Mümtaz Turhan), İstanbul.
- Malewski, A. (1967). *Verhalten und Interaktion*, Tübingen.
- Planck, Ulrich, "Yakın Doğu'da Sosyal Gruplar", çev. Zeki Arslantürk, *İşletme Dergisi*, Erzurum, 1980, ss. 1-18.
- Rocher, G. (1968). *Le Changement social*, Paris: Seuil.
- Schilling, K. (1971). *Toplumsal Düşünce Tarihi*, (çev. Nihat Önel), İstanbul.
- Sorokin, P. A. (1972). *Bir Bunalım Çağında Toplum Felsefeleri*, (çev. Mete Tuncay), Ankara.
- Topaloğlu, B. (1987). "Din, İslamiyet ve Beynelmilel Akımlar", Aydınlar Ocağı Milliyetçiler IV. İlmi Büyük Kurultayı Bildiriler.
- Türkdoğan, O. (1991). *Kültür ve Sağlık-Hastalık Sistemi*, İstanbul.
- Wach, Joachim (1931). "Religiossoziologie", *Handwörterbuch der Soziologie*, Herausgegeben von Alfred Vierkandt, Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart 1931, 479-494.
- Wössner, J. (1979), *Soziologie*, Wien-Köln-Graz.